

De eerste Nederlandse postzegel op papier geleverd door de Erven Dirk Blauw gedurende de jaren 1852-1863.

EEN WOORD
OVER
NIEUWE GRONDSTOFFEN
VOOR
PAPIER,
MET MONSTERS VAN DE PROEVEN.
GELEVERD OP DE
ALGEMEENE TENTOONSTELLING VAN NEDERLANDSCHE NIJVERHEID EN KUNST,
GEHOUDEN TE
AMSTERDAM
IN HET
PALEIS VOOR VOLKSVLIJT. 1866.

Van Gelder als innoverende onderneming.
Monsterboek van Van Gelder Zonen met experimenteel papier vervaardigd uit de nieuwe papiergrondstoffen stro en esparto.

De Zaanse papierindustrie **TRADITIE EN MODERNISERING**

*Door Ellen van der Grijn
& Adriaan Kardinaal*

De traditionele papiermakerij was in de negentiende eeuw aan veranderingen onderhevig. Sommige papierfabrikanten keerden zich tegen de nieuwlichterij, andere omarmden de modernisering en vernieuwing. Dit artikel is een vervolg op het artikel in Zaans Erfgoed 20, waarin de Zaanse papiermakerij in windmolens werd afgezet tegen die in watermolens op de Veluwe.

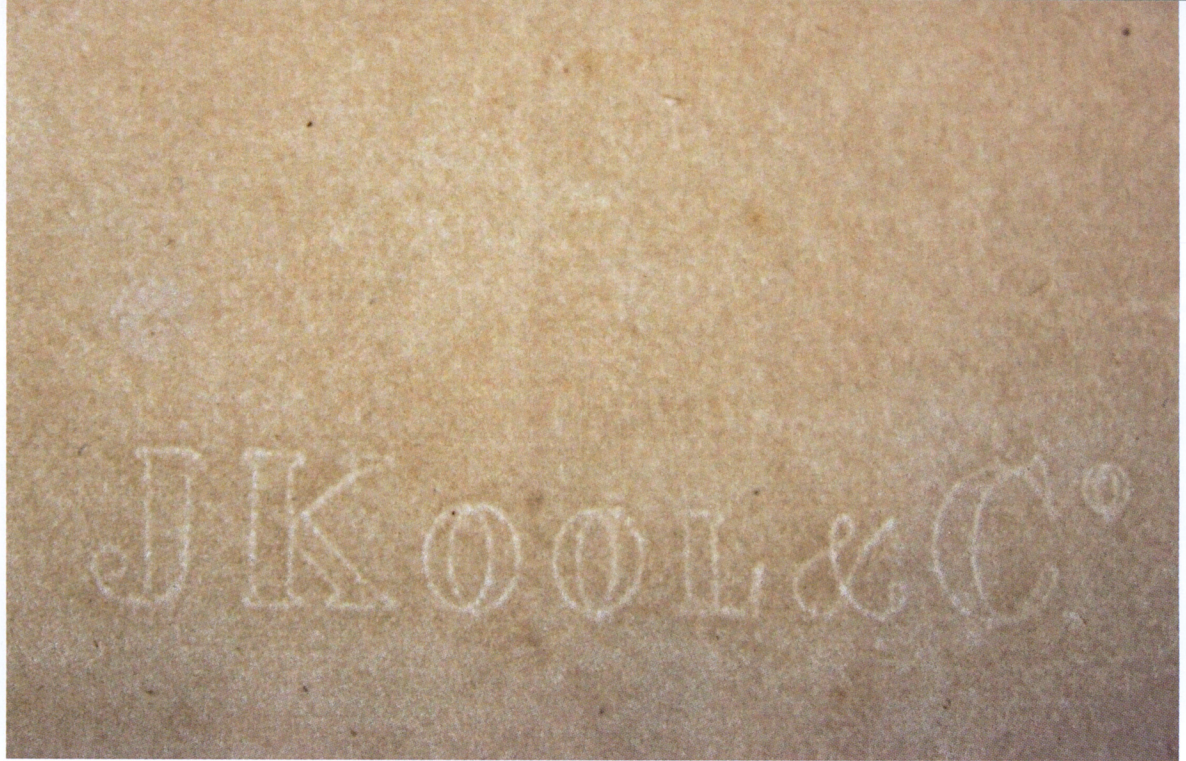
'Papier moet in eene zeker mate, sterk, taaij en buigbaar, maar ook het moet (in de tweede plaats) vooral duurzaam zijn. Wat is belangrijker en meer noodzakelijk voor Archiven, Actens, Staatsstukken, Schuldverbintenissen, Kantoorboeken, Effecten, Bank en andere gangbare billetten etc. dan de zekerheid dat het papier jaren... eeuwen goed en handelbaar blijft en niet vergaat. Die zekerheid gaat verloren wanneer geene zuivere, onverrotte lompen, en voornamentlijk wanneer in dezelve chemische bereidingen gebruikt worden die

uit haren aart de duurzaamheid ongetwijfeld moeten slopen...' Aldus Stolp in een verhandeling van juli 1833 aan de Algemeen Secretaris der Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij. Stolp was een traditioneel papiermaker, die alle modernisering en vernieuwingen in de industrie vanuit het perspectief van sterkte en duurzaamheid van het papier afwees. In zijn brief noemde hij zaken als nieuwe grondstoffen, het koken van de lompen met kalk en chemische behandelingen waarmee hij ongetwijfeld het bleken van gekleurde en grove lompen bedoelde.

Bovendien had hij niet veel op met het hierna genoemde 'velijn papier'. Andere papierfabrikanten namen genuanceerdere standpunten in.

COMPARITIES

In oktober 1807 verzamelden de Zaanse papierfabrikanten zich bij notaris Dirk Yff om een contract af te sluiten. Het was de witpapiermaker Jan Kool, eigenaar van de Bonsem, in september van dat jaar gelukt van een zekere Pierre Borel informatie te krijgen over de Engelse productietechnieken, onder meer die om velijn papier te

Velijnpapier van Jan Kool waarin de schepzeef door het gebruikte gewoven koperdoek alleen een vaag zichtbaar patroon heeft achtergelaten.

maken. Dit papier was in het midden van de achttiende eeuw door de Engelse papiermaker Whatman ontwikkeld. Hij spande over de koperdraden en ribben van de schepzeef een fijn geweven koperdoek. Hierdoor krijgt het aldus gevormde vel papier een minder sterke afdruk (vergeure) van de schepzeef, met als resultaat: een fijn, glad papier. Een noviteit waar in drukkerijen naar was uitgezien en die ook bij andere papierkopers bleek aan te slaan. Jan Kool wilde zijn kennis delen met andere Zaanse papiermakers, de herinrichting van zijn molen tonen. Maar ook wilde hij het financiële risico spreiden door de anderen erbij te betrekken. De samenwerking werd een succes; zónder had menig Zaanse papierfabrikant eerder zijn deuren moeten sluiten. Maar Jacob Honigh en Zoonen was niet geïnteresseerd in deelname en Blaauw & Briel moesten na het raadplegen van hun reders verstek laten gaan. Samenwerking, in 'comparities' was voor de Zaanse fabrikanten niet vreemd. Zo stelden Van Vleuten (erfgenaam van Van der Ley), Jacob Honigh, Kool, Breet, Blaauw en Briel en Van Gelder in 1813 een schema op waarbij zij ieder voor zich (door loting bepaald) proeven

zouden doen 'om stoffen waarvan men papier maakt' te bleken. Van deze eerste poging, waarvoor het gevaarlijke chloorgas zou worden gebruikt, kwam niets terecht.

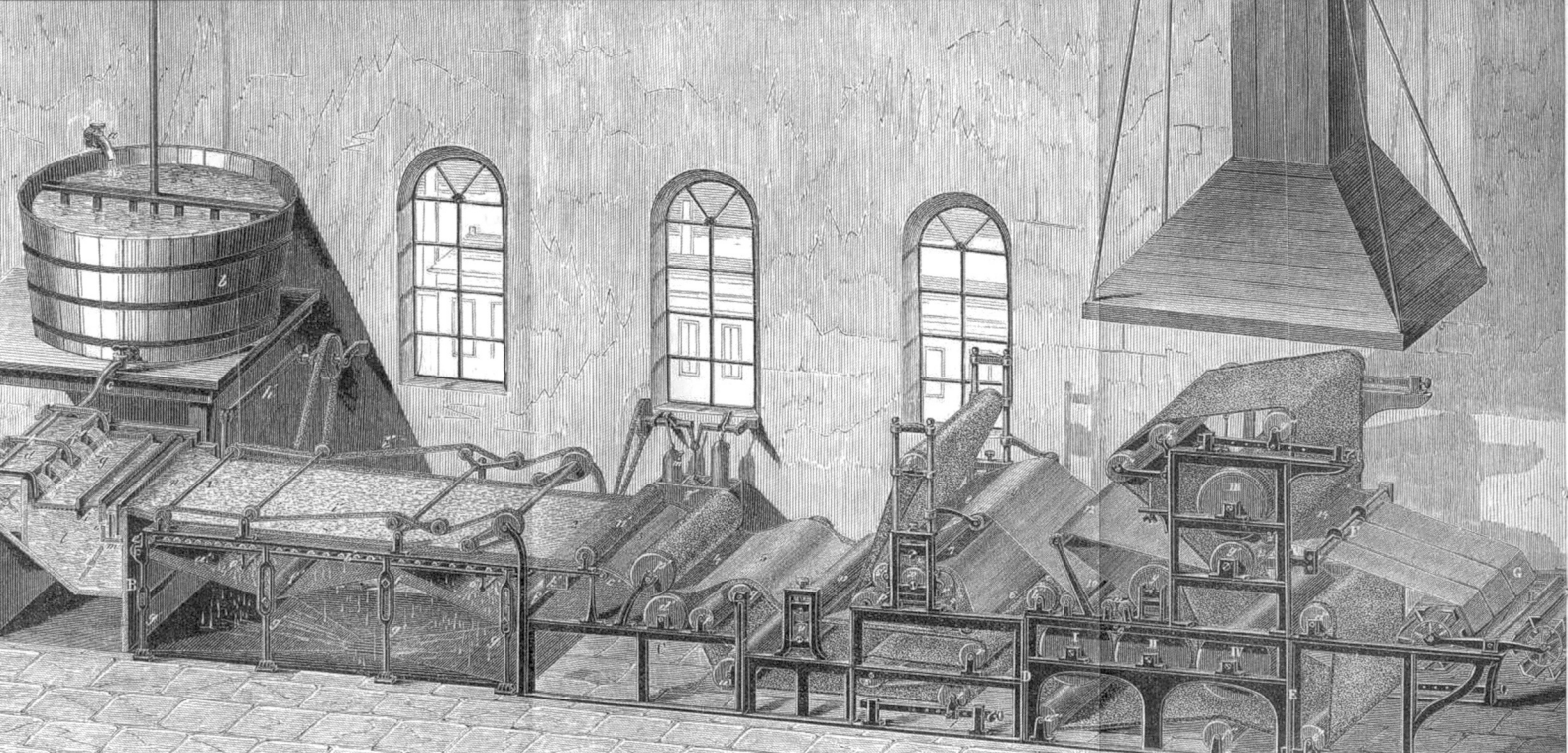
PROBLEMEN

Oorspronkelijk kon wit papier alleen worden gemaakt van witte, ongekleurde lompen respectievelijk hennep. Met name bij de witpapierfabricage deden zich tekorten aan grondstoffen voor. Als reactie daarop werd gezocht naar nieuwe materialen danwel nieuwe manieren om die tot een geschikte grondstof te maken. Bovendien werden de witfabrikanten gedurende de Franse tijd gehinderd door exportverboden, en daarna hadden ze (vanaf ongeveer 1830) te kampen met de concurrentie van goedkoop buitenlands (machinaal) papier dat op de Nederlandse markt kwam. Ook de grauw-, blauw- en basterdmolens maakten tijdens de Franse bezetting moeilijke tijden door. De reden van hun afnemende afzet had meer met de politieke omstandigheden te maken dan met schaarste en prijs. De vraag naar dit product bleek zich na terugkeer van de onafhankelijkheid te herstellen, zodat deze fabrikanten zich minder snel

hoefden te heroriënteren. Hierna zullen wij ons daarom uitsluitend bezighouden met de gevolgen van het proactief en reactief handelen van de Zaanse witpapierfabrikanten, waarbij de bedrijven van Van Gelder en Erve Blaauw, als exponenten van verschillend bedrijfsbeleid, centraal staan.

INNOVATIE

Twee vindingen gaven de papiernijverheid een totaal ander aanzien: het bleken van grondstoffen en de door stoom gedreven papiermachine. Maar de schaalvergroting bracht ook nadelen met zich mee. Door de toenemende productieomvang en de daarmee gepaard gaande groeiende vraag naar grondstoffen, werden de lompen minder zorgvuldig op soort geselecteerd. Als gevolg van de nieuw ontwikkelde procédés – zoals koken met logen en ontkleuren met chloorgas, chloorkalk of bleekpoeder – konden nu ook gekleurde en grove lompen worden gebruikt. Het zowel naar aard als kleur ongedifferentieerd bewerken van de vezels deed de grondstof in zijn totaliteit verzwakken. Toen dan ook nog eens uit economische overwegingen het vezelmateriaal na de chemische behandelingen niet of slecht werd

Een papiermachine uit het midden van de 19de eeuw.

gewassen/gespoeld, ontstond een krachteloos papier, dat bovendien snel bruine vlekken vertoonde. Het zo gewenste en gezochte goedkope, fijne witte papier bleek dan ook vaak een kort leven beschoren. Dit werd publiekelijk duidelijk toen Minister van Hall in 1845 klachten ontving van de zegelkantoren over de 'vergankelijkheid van het zegelpapier'. Door de zegelwet van 1843 was het gebruik van gezegeld papier voor officiële stukken definitief verplicht gesteld. Dit was een vorm van indirecte belasting die inkomsten verschafte aan de noodlijdende staatskas. Tegenover deze inkomsten stond de staatsplicht de levensduur van het papier waarop was gestempeld te garanderen. Het papier moest deugdzzaam zijn en niet na twee of drie keer vouwen al uiteenvallen. Vele publieke en private personen klaagden dat dit wél gebeurde. De overheid schuwde haar verantwoordelijkheden niet en gelastte een grootschalig natuurwetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van papier. De resultaten ervan leidden tot het formuleren van kwaliteitscriteria en tot een

overheidsbeleid waarbij alleen traditioneel vervaardigd papier mocht worden gebruikt. Dirk Stolp, met zijn pleidooi in 1833, kreeg alsnog gelijk. Er ontstond een nieuwe markt voor ambachtelijk kwaliteitspapier. Daarnaast nam de vraag naar goedkoop drukpapier toe. Deze vraag bepaalde aanvankelijk het beleid bij het bedrijf van Van Gelder Schouten & Comp.

VAN GELDER

Het bedrijf Van Gelder – gesticht door Martin Schouten met de aankoop van de papiermolen 'De Eendragt' te Wormer – was geen partenrederij. Na de dood van Schouten breidde het bedrijf zich, onder leiding van zijn schoonzoon Pieter Smidt Van Gelder, gestaag uit door aankoop van 'De Bok', 'De Kruiskerk' en 'De Soldaat'. In 1830 (toen Pieter zich terugtrok) bestond het bedrijf uit twee witmolens en twee bastaardmolens. Gedurende Smidt van Gelders directeurschap ging het bedrijf over op logen en bleken. In het bedrijfsarchief is de inrichting van bleekkamers vermeld: in 1826 in De Kruiskerk

en in 1830 in De Eendragt. Van Gelders vooruitstrevende houding manifesteerde zich in gedurfde investeringen in economisch niet erg florissante tijden, en in zijn initiatieven tot technische vernieuwingen. Dit alles tezamen moet een krachtig voorbeeld zijn geweest voor zijn vier zonen, die uiteindelijk de eerste stap zouden zetten naar mechanisatie door aankoop van een papiermachine.

CONCURRENTIE

Al in de Goldberg-enquête van 1801 meldde Smidt van Gelder, dat er teveel goedkoop buitenlands papier op de Nederlandse markt kwam en dat het inlandse product te duur was voor de export, mede als gevolg van de vele belastingen alhier en de invoerrechten elders. Na de Franse tijd, waarin de Franse en Engelse markten gesloten waren voor Nederlands papier, volgde het grotendeels wegvallen van de Duitse markt. In Duitsland waren al sinds 1822 papiermachines in werking. Als gevolg van de 'Belgische Kwestie' kwamen er belemmeringen op de export naar België. De jonge Pieter

van Gelder vatte de situatie samen in een brief van december 1835 aan de Administrateur (minister) der Nationale Nijverheid: 'De beste papiersoorten zijn te duur om in het buitenland te worden afgezet. Voor de mindere kwaliteiten, eerst ingevoerd uit Frankrijk, nu door Veluwe fabrikanten gemaakt, blijkt gezien de lagere prijs wel vraag te zijn.'

BREUK

Er leek slechts één conclusie mogelijk: om te overleven moest worden gemechaniseerd. Dit was een breuk met het traditionele ondernemerschap. De firma Van Gelder kocht om de plannen te realiseren in juli 1837 de molen 'Het Fortuin' van de erven van Jan van Vleuten. Deze eerste poging tot mechanisering werd een echec door met name de tegenwerking van de burens (Jacob Honigh alsook Jacob en Klaas Breet), die zich richtte tegen het stoken met steenkool van de geldverslindende, grote stoomketels. Tegenover de vroegere samenwerking in comparities kwam nu een beeld van concurrentie naar voren. Van Gelder schreef aan de koning, dat 'jalousie du metier' zijn burens dreef tot hun poging hem te dwingen om turf als brandstof te gebruiken (steenkool gaf volgens hen te veel roetuitstoot). Het Fortuin was een typische vroegmachinale fabriek waarin talloze papiersoorten werden gemaakt, waaronder ook witte. Naast het machinale product werd er ook nog handgeschept papier gemaakt. Hoewel de eerste poging tot mechanisering economisch geen succes was (Het Fortuin werd in 1854 uiteindelijk verkocht), gaven de Van Gelders de mechanisatie niet op. In 1845 stichtten drie neven, de volgende generatie, onder de naam Van Gelder Zoonen, een nieuwe machinale fabriek. Daartoe werd De Eendragt omgebouwd en heringericht om pakpapier te maken.

NAZATEN VAN BLAAUW

In tegenstelling tot het bedrijf Van

Gelder, dat zich in de negentiende eeuw vormde, had Dirk Blaauw vanuit de partenrederij 'De Oude Blaauw' al in de achttiende eeuw een groot bedrijf opgebouwd. De onderneming bestond onder de naam Blaauw en Briel uiteindelijk uit vijf molens, waarvan twee wit- en drie grauw- en blauwmolens. Dirk Blaauw bezat zelf bij zijn dood in 1782 een kwart tot de helft van de parten van de afzonderlijke molens. In 1822 besloten de reders tot splitsing. Blaauw en Briel gingen door met 'De Herder' en 'De Herderin' voor het witte, handgeschepte papier. Erve Blaauw beheerde 'De Oude Blaauw', 'De IJver' en 'De Rijzende Zon', alle grauwpapiermolens. Gezien de lage rendementen op geïnvesteerd kapitaal concludeerden Blaauw en Briel al snel, dat er voor witpapiermolens minder toekomst was. In 1830 werd De Herderin gesloopt, in 1838 volgden de verkoop van De Herder en de liquidatie van het bedrijf. Erve Blaauw zag echter wel mogelijkheden voor het witpapier door het overheidsbeleid van 1847, waarbij er een aanbesteding kwam voor een langlopend contract om zegelpapier te leveren. Vanuit de kwaliteitscriteria moest het papier met de hand geschept worden en kwam het productieproces onder controle te staan. Erve Blaauw tekende in en kreeg het contract toegewezen. Het moet de molen De IJver zijn geweest, die als witpapiermolen werd heringericht. Ook de aanbestedingen op postzegelpapier in 1852 viel aan Erve Blaauw toe. Zij maakten nog zegelpapier in 1869; om nog onbekende redenen verloren ze daarna het contract. De molen De IJver werd in 1873 gesloopt. Een nieuwe poging om de markt voor kwaliteitspapier te betreden werd gedaan in 1878, toen Erve Blaauw de opdracht verwierf om het Nederlandse bankpapier te maken. Opnieuw werd een pakpapiermolen omgebouwd tot witmolen; ditmaal De Oude Blaauw. Maar het noodlot sloeg toe. Eind 1879 vloog de molen in brand. De Oude

Blaauw werd niet meer herbouwd. In 1881 werd de laatste molen, De Rijzende Zon, verkocht; het bedrijf werd geliquideerd.

EPILOOG

Als gevolg van de gegarandeerde afzet door de overheidsaanbestedingen hoefde het invoeren van chemische technieken en mechaniseren nooit een overweging voor Erve Blaauw te zijn. Nog tot aan het einde van de negentiende eeuw produceerden zij op traditionele manier papier zonder één of andere vorm van innovatie. Van Gelder Schouten & Comp. leed grote verliezen, evenals in aanvang Van Gelder Zoonen. Desondanks bleven de nazaten van de markante Pieter Smidt Van Gelder in de modernisering geloven, waardoor in ieder geval het bedrijf Van Gelder Zoonen als enige oorspronkelijk Zaanse witpapierfabrikant de twintigste eeuw haalde. Tegelijkertijd moet het de Van Gelders niet zijn ontgaan, dat de vraag naar ambachtelijk kwaliteitspapier zich enigszins herstelde. In 1869 kochten zij de Veluwe molen 'De Eendracht' en richtten deze in tot ambachtelijke witpapierfabriek. Hoewel in de geschiedschrijving de neergang van de ambachtelijke papiernijverheid als een onafwendbaar proces wordt gepresenteerd, blijkt er wel degelijk een markt te zijn geweest voor ambachtelijk kwaliteitspapier. De negentiende-eeuwse vraag naar 'deugdzaam' papier was een voorloper van de moderne vraag naar 'permanent houdbaar' papier.

Literatuur

Jane De Jongh. Van Gelder Zonen 1874-1934; Henk Voorn, Papiermolens Noord Holland; E. v.d. Grijn & A. Kardinaal, Technische ontwikkelingen in de Nederlandse papierproductie in de eerste helft van de negentiende eeuw. ICN, Amsterdam, 2003; E. v.d. Grijn, A. Kardinaal & H. Porck, The 1845 Paper crisis in the Netherlands. IPH Yearbook, 1996.